

**The Geometry of Faith and Power:
A Historical Examination of the Muslim Influence
on the Emergence and Persistence of Islamophobia
in Christian-Muslim Relations**

Amirhossein Kermani*

Mohammad Jafar Ashkevari**

Abstract

The relationship between Muslims and Christians, as followers of two monotheistic faiths, reflects the historical and social complexities of these communities, ranging from cultural and amicable interactions to political and hostile confrontations. Islamophobia, characterized by "discrimination, exclusion, intimidation, and violence," is the result of various historical, religious, political, and social factors that have evolved over time. This study aims to analyze the interplay of these factors through a mechanism termed the "geometry of faith and power," wherein the religious and political interactions between Muslims and Christians have played a significant role in shaping negative stereotypes. Accordingly, this research emphasizes the need for a critical reassessment of both historical and contemporary approaches to Islamophobia to achieve a more comprehensive understanding of this phenomenon and to pave the way for solutions to mitigate its challenges. The article argues that contrary to common perceptions, Islamophobia is not merely a consequence of actions by the Christian West but rather a complex outcome of shared interactions between Eastern and Western Christianity as well as internal behaviors within Islamic societies. Furthermore, the study highlights

* Master's degree in History and Civilization of Islamic Nations, Faculty of Theology and Religions, Shahid Beheshti University, Tehran (Corresponding Author), amirhoseinkermani313@gmail.com

** Associate Professor, Department of History and Civilization of Islamic Nations, University of Zanjan, ashkevari@znu.ac.ir, 0000-0003-4957-2280

Date received: 31/08/2024, Date of acceptance: 21/02/2025

that even after centuries of Muslim-Christian interactions, the "geometry of faith and power," which once contributed to Islamophobia at the external borders of the Islamic world, continues to operate within the internal boundaries of the Muslim world today.

Keywords: Islamophobia, Geometry of Faith and Power, Islam-Christian Interaction, Othering, Islam-Christian Relations.

Introduction

The historical relations between Islam and Christianity have been marked by complex interactions, ranging from conflict and confrontation to dialogue and cooperation. However, in contemporary times, Islamophobia has emerged as a significant issue, affecting Muslim communities worldwide. This phenomenon has been fueled by historical misconceptions, biased media portrayals, and political agendas. The present study aims to critically examine the historical foundations of Islamophobia by exploring the interplay of religious and political narratives in shaping perceptions of Islam and Muslims in Western societies. By doing so, this research seeks to offer a nuanced understanding of the roots of Islamophobia and propose strategies for fostering interfaith dialogue and mutual respect.

Methodology

This study adopts a historical-analytical approach, utilizing primary and secondary sources to investigate the evolution of Christian-Muslim relations and the development of Islamophobic discourse. Primary sources include historical texts, theological writings, and official records from different periods, while secondary sources comprise scholarly analyses, journal articles, and contemporary reports on Islamophobia. A discourse analysis methodology is employed to assess the construction of anti-Islamic narratives, focusing on their historical origins, evolution, and impact on modern perceptions. Comparative analysis is also conducted to examine variations in Islamophobic discourse across different historical and geographical contexts.

Findings

The findings indicate that Islamophobia is deeply rooted in historical interactions between the Muslim world and the West. Key periods, such as the Crusades, the Reconquista, and colonial encounters, have contributed to the formation of enduring stereotypes about Islam and Muslims. The study highlights how theological debates,

29 Abstract

political conflicts, and cultural exchanges have shaped Western perceptions of Islam, often reinforcing negative stereotypes. Additionally, the research explores how modern political and media discourses perpetuate

Islamophobic sentiments, linking them to security concerns, migration issues, and cultural differences. By identifying recurring patterns in historical narratives, this study provides insights into the mechanisms through which Islamophobia persists in contemporary societies.

Addressing Islamophobia requires a critical reassessment of historical Christian-Muslim relations and a more nuanced understanding of religious and political interactions. The study underscores the importance of interfaith dialogue, education, and media literacy in challenging Islamophobic narratives. By fostering a more balanced and informed perspective on Islam, it is possible to counter misconceptions and promote mutual understanding between religious communities. Ultimately, this research contributes to ongoing efforts to combat Islamophobia by highlighting the significance of historical awareness and cross-cultural engagement in shaping more inclusive societies.

Discussion and conclusion

This study explores the historical roots of Christian fear of Islam, shaped by the "geometry of faith and power," which influenced religious, political, and social interactions. Key factors include the absence of a true leader after the Prophet Muhammad, misinterpretations of jihad, "othering" through dividing the world into Dar al-Harb and Dar al-Islam, and material motivations behind conquests. These dynamics led to Islamic expansionism, confiscation of Christian lands, and retaliatory actions like the Crusades. Restrictive laws for non-Muslims, such as the jizya tax and forced conversions, further strained relations. While periods of tolerance existed, they were conditional and often influenced by political or economic factors. Misinterpretations of Quranic teachings, particularly jihad, contributed to both historical conflicts and modern Islamophobia. Addressing these issues requires critical reflection and revisiting religious interpretations, raising the question: Who truly represents Islam?

Bibliography

Ibn Hajjaj Nishapuri, Muslim (n.d.), *Al-Musnad al-Sahih al-Mukhtasar*, Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi.

- Ibn Asākir, Abu al-Qasim Ali ibn al-Hasan (n.d.), *Tarikh Madinat Dimashq*, Vol. 2, Beirut: Dar al-Fikr al-Mu'asir.
- Ibn Abd al-Hakam Misri, Abdullah (1984), *Sirat Umar ibn Abd al-Aziz 'ala ma rawahu al-Imam Malik ibn Anas wa Ashabuh*, Beirut: Alam al-Kutub.
- Ibn Qayyim al-Jawziyyah, Muhammad ibn Abi Bakr (1997), *Ahkam Ahl al-Dhimma*, Vols. 1 & 3, Dammam: Ramadi Publishing.
- Ibn al-Ukhuwwah al-Qurashi, Muhammad (n.d.), *Ma'alim al-Qurba fi Talab al-Hisba*, n.p.: Dar al-Funun.
- Yaqi, Ahmad Ismail (2022), *The Ottoman State: From Power to Dissolution*, translated by Rasool Jafarian, Qom: Research Institute of Seminary and University. [in Persian]
- Atham Kufi, Muhammad ibn Ali (2013), *Al-Futuh*, translated by Gholamreza Tabatabai Majd, Tehran: Scientific and Cultural Publications. [in Persian]
- Imami Khoyi, Muhammad Taqi (2021), *History of the Ottoman Empire*, Tehran: SAMT Publications. [in Persian]
- Bosworth, Clifford Edmund (2003), *Jihad: The Shi'a Perspective in the Encyclopaedia Americana*, translated by Mohammad Reza Ghaffourian, supervised by Mahmoud Taqizadeh Davari, Tehran: International Publishing. [in Persian]
- Baladhuri, Ahmad ibn Yahya (1958), *Futuh al-Buldan*, translated by Mohammad Tavakol, Tehran: Noghre Publishing. [in Persian]
- Brins, William M. (2012), *Islamization and Religious Conversion*, *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*, Vol. 1, edited by John Esposito, translated and researched by Hassan Taremi Rad et al., Tehran: Ketab Marja Publishing, Kongereh. [in Persian]
- Peters, Rudolph (2009), *Jihad*, *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*, Vol. 2, edited by John Esposito, translated and researched by Hassan Taremi Rad et al., Tehran: Ketab Marja Publishing, Kongereh. [in Persian]
- Shaw, Stanford J. (1991), *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Vol. 1, translated by Mahmoud Ramazan-zadeh, Mashhad: Astan Quds Razavi Publications. [in Persian]
- Razavi, Seyyed Abbas (2016), *Jihad*, *the Encyclopedia of the Holy Quran*, Vol. 10, Qom: Center for Culture and Quranic Studies. [in Persian]
- Abstract 5
- Sothern, Richard William (2013), *The Image of Islam in Medieval Europe*, translated by Abdullah Naseri Taheri and Fatemeh Kiaderband Seri, Tehran: Kavir Publications. [in Persian]
- Shahrastani, Muhammad ibn Abdul Karim (1956), *Al-Milal wa al-Nihal*, translated by Afzal al-Din Esfahani, Tehran: Taban Printing House. [in Persian]
- Sheikh Tusi (n.d.), *Al-Khilaf*, Vol. 5, n.p.: Islamic Publishing Institute.
- Qasim ibn Salam al-Baghdadi, Abu Ubayd (n.d.), *Kitab al-Amwal*, edited by Khalil Muhammad Haras, Beirut: Dar al-Fikr.

31 Abstract

- Qabadiani, Nasir Khusraw (2007), *Safarnameh*, edited by Mohsen Khadem, Tehran: Qoqnoos Publications. [in Persian]
- Goddard, Hugh (2019), *A History of Christian-Muslim Relations*, translated by Mansour Mo'tamedi and Zahra Moaddab, Qom: Islamic Sciences and Culture Research Center. [in Persian]
- Gibb, Hamilton A.R. (1972), *Religion and Politics in Christianity and Islam*, translated by Mehdi Qaini, Tehran: Dar al-Fikr Publications. [in Persian]
- Lebanese Mutlaq, Muhammad Sadiq (2019), *Dar al-Islam and Dar al-Harb*, *The Great Islamic Encyclopedia*, Vol. 23, Tehran. [in Persian]
- Lewis, Bernard (2020), *Faith and Power: Religion and Politics in the Middle East*, translated by Jafar Mohseni Darabidi, Tehran: Ashiyan Publications. [in Persian]
- Lewis, Bernard (1999), *The Political Language of Islam*, translated by Gholamreza Behrouz Lak, Tehran: Islamic Research Institute Publications. [in Persian]
- Masudi, Ali ibn Husayn (2003), *Muruj al-Dhahab*, Vol. 2, translated by Abolqasem Payandeh, Tehran: Scientific and Cultural Publications. [in Persian]
- Muhammad ibn al-Hasan al-Tusi (n.d.), *Al-Tibyan fi Tafsir al-Quran*, Vol. 7, edited and revised by Ahmad Habib Qasir al-Amili, n.p.: Ihya al-Turath al-Arabi Publications.
- Montgomery Watt, William (1980), *A History of Islamic Spain*, translated by Mohammad Ali Talaqani, Tehran: Translation and Publishing Institute. [in Persian]
- Naseri Taheri, Abdullah (2016), *An Introduction to the History of the Islamic Maghreb*, Qom: Research Institute of Seminary and University. [in Persian]
- Nawbakhti, Hasan ibn Musa (2017), *Firaq al-Shia*, translated by Mohammad Javad Mashkur, Tehran: Scientific and Cultural Publications. [in Persian]
- Abel, A. (1991), *Dar al-Harb*, *Encyclopedia of Islam*, 2nd ed., Vol. 2, Leiden: Brill Press.
- Abel, A. (1991), *Dar al-Islam*, *Encyclopedia of Islam*, 2nd ed., Vol. 2, Leiden: Brill Press.
- Afsaruddin, Asma (1998), *Jihad*, *Encyclopedia of Britannica Online*.
- Stillman, Norman A. (1979), *The Jews of Arab Lands*, Philadelphia: Jewish Publication Society of America.
- Cook, David (2007), *Jihad in Islam*, *Encyclopedia of Iranica Online*.
- Cahen, C.L. (1991), *Dhimmi*, *Encyclopedia of Islam*, 2nd ed., Vol. 2, Leiden: Brill Press.
- Cory, Stephen (2009), *Jihad*, *Encyclopedia of Islam*, edited by Juan E. Campo, pp. 397–398, New York: Facts on File Press.
- Campo, John E. (2009), *Dar al-Islam and Dar al-Harb*, *Encyclopedia of Islam*, edited by Juan E. Campo, p. 182, New York: Facts on File Press.
- Tyan, E. (1991), *Djihad*, *Encyclopedia of Islam*, 2nd ed., Vol. 2, Leiden: Brill Press.
- Pipes, Daniel (1981), *Slave, Soldier and Islam: The Genesis of a Military System*, New Haven: Yale University Press.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

هندسه ایمان و قدرت:

بررسی تاریخی تأثیر مسلمانان بر ایجاد و تداوم اسلام‌هراسی در روابط اسلام و مسیحیت

امیرحسین کرمانی*

محمدجعفر اشکواری**

چکیده

روابط میان مسلمانان و مسیحیان، به‌عنوان پیروان دو آیین توحیدی، از تعاملات فرهنگی و دوستانه تا تقابلات سیاسی و خصمانه، بازتاب‌دهنده پیچیدگی‌های تاریخی و اجتماعی این دو جامعه است. پدیده اسلام‌هراسی، با ویژگی‌هایی چون «تبعیض، طرد، ارباب و خشونت»، حاصل عوامل تاریخی، دینی، سیاسی و اجتماعی متعددی است که در طول زمان شکل گرفته‌اند. این پژوهش با هدف تحلیل تأثیر متقابل این عوامل، مکانیزمی به‌نام «هندسه ایمان و قدرت» را مورد مطالعه قرار می‌دهد که در آن، تعاملات مذهبی و سیاسی مسلمانان و مسیحیان، نقش مهمی در تکوین کلیشه‌های منفی ایفا کرده است.

بنابراین این پژوهش، ضمن بررسی عوامل تاریخی مؤثر بر شکل‌گیری اسلام‌هراسی، بر ضرورت بازنگری انتقادی در رویکردهای تاریخی و معاصر تأکید دارد تا به فهمی جامع‌تر از این پدیده دست یابد و امکان یافتن راه‌حلی برای کاهش این معضل را فراهم آورد. مقاله حاضر نشان می‌دهد که برخلاف تصور رایج، اسلام‌هراسی نه صرفاً پیامد اقدامات غرب مسیحی، بلکه نتیجه پیچیده‌ای از تعاملات مشترک مسیحیت شرقی و غربی و همچنین رفتارهای درونی جوامع اسلامی است. افزون بر این، این پژوهش تلاش دارد نشان دهد که با

* دانشجوی ارشد تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه شهید بهشتی (نویسنده مسئول)،
amirhoseinkermani313@gmail.com

** دانشیار تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه زنجان، ashkevari@znu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۱۰، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۰۳

گذشت سده‌های بسیار از تعامل اسلام و مسیحیت، هندسه ایمان و قدرت، که زمانی به اسلام‌هراسی در مرزهای بیرونی جهان اسلام منجر می‌شد، اکنون در مرزهای داخلی جهان اسلام نیز نقش خود را حفظ کرده و همچنان فعال است.

کلیدواژه‌ها: اسلام‌هراسی، هندسه ایمان و قدرت، تعامل اسلام و مسیحیت، دیگری‌سازی، روابط اسلام و مسیحیت.

۱. مقدمه و طرح مسئله

یکی از جنبه‌های برجسته و حساس در روابط مسلمانان و مسیحیان، تلاش هر یک برای بیگانه‌سازی (The Alienation) و تضعیف دیگری به‌منظور اثبات حقانیت خویش بوده است. مطالعه تطبیقی تاریخ روابط میان این دو آیین توحیدی نشان می‌دهد که در دوران پیشامدرن، موفقیت هر یک از طرفین وابسته به قدرت قهریه بوده است. این پژوهش به بررسی یکی از پیامدهای تاریخی این روابط، یعنی اسلام‌هراسی، می‌پردازد.

اسلام‌هراسی^۱ پدیده‌ای متأخر و تاریخی-اجتماعی است که پیامدهای زیان‌باری برای مسلمانان، به‌ویژه در زیست‌جهان معاصر، به‌همراه داشته است. برخلاف تصور رایج که اسلام‌هراسی را صرفاً ناشی از تقابل شرق و غرب یا تفاوت‌های هستی‌شناختی این دو می‌داند، این مفهوم حاصل واقعیت‌های تاریخی و اجتماعی است که در نهایت به تولید «خشونت (Violence)، ارباب (Intimidation)، تبعیض (Discrimination) و طرد (Exclusion) و سرانجام به تولید انزجار (Aversion) و کلیشه‌سازی (Stereotype, type casting) علیه اسلام و مسلمانان انجامیده است.

اغلب این‌گونه تصور می‌شود که اسلام‌هراسی تنها به دلیل اقدامات یک‌طرفه غرب مسیحی علیه جهان اسلام شکل گرفته است. این پژوهش با رویکردی تحلیلی تلاش دارد تا سهم مسلمانان را نیز در شکل‌گیری این پدیده بررسی کند و به این پرسش‌ها پاسخ دهد: آیا می‌توان نقشی برای مسلمانان در بروز این پدیده قائل شد؟ این نقش ناشی از چه عواملی بوده است؟

فرضیه این پژوهش آن است که برخی از کلیشه‌های منفی علیه اسلام، که امروز به تقویت اسلام‌هراسی منجر شده‌اند، در رفتارهای تاریخی مسلمانان و نحوه تعامل آن‌ها با مسیحیان در سرزمین‌های مفتوحه ریشه دارد که الگوی منطقی‌ای که موجب این شیوه بوده است را تحت عنوان هندسه ایمان و قدرت‌شناسایی کرده که از سه مؤلفه اساسی تشکیل یافته است که در ادامه به تشریح آن خواهیم پرداخت. در این راستا، سه ادعای اصلی مطرح شده است:

۱. ادعای نسخ ادعیان پیشین با عدم حفظ وحدت ادیان آسمانی در شیوه سیاست های خارجی مسلمانان بعد از رحلت رسول الله، نوید بخش رستگاری نبود بلکه ایجاد خطر از دست دادن آیین پیروان مسیحیت را در پی داشت.

۲. ایجاد یک اندیشه سازمان یافته و بهره گیری نادرست از آموزه های اسلامی، بالأخص آموزه جهاد، که علاوه بر جنبه های نظامی، اغلب با انگیزه های مادی نظیر تشکیل دولت عربی یا ترکی و کسب غنیمت همراه بوده، سهم مهمی در ایجاد ادراکات منفی نسبت به اسلام ایفا کرده است.

۳. ادعای رواداری مسلمانان نسبت به اهل کتاب، به ویژه مسیحیان، اغلب مشروط به پرداخت جزیه و تأمین وفاداری سیاسی بوده است. این رواداری، به جای آنکه مترادف با آزادی دینی باشد، بیشتر بیانگر انگیزه های سیاسی و مادی بوده و در مواردی به اعمال تبعیض علیه مسیحیان منجر شده است تا جایی که می توان پرداخت جزیه را به عنوان حق خریداری آزادی دینی عنوان کرد.

با این حال، پژوهش حاضر قصد ندارد آغاز و دوام اسلام را تنها به نیروی نظامی و شمشیر نسبت دهد، بلکه بر آن است تا با بررسی دقیق تر تعاملات تاریخی، به درکی جامع تر از شکل گیری این پدیده دست یابد.

۲. پیشینه

یکی از رایج ترین دیدگاه ها درباره پیشینه تاریخی اسلام هراسی، ارتباط آن با جنگ های صلیبی است. این رخداد که به مدت دو قرن (۴۸۸-۶۹۰ هجری/۱۰۹۵-۱۲۹۱ میلادی) به طول انجامید، به عنوان یکی از بزرگ ترین تجربیات سوء تفاهم میان اسلام و مسیحیت شناخته شده و از سوی برخی پژوهشگران به عنوان ریشه تاریخی اسلام هراسی معرفی شده است.^۲ اساس این دیدگاه بر آن است که حملات صلیبیان غربی بیشترین سهم را در شکل گیری ذهنیت های نادرست مسیحیان نسبت به اسلام ایفا کرده و به ایجاد پدیده اسلام هراسی منجر شده است.

با این حال، برای نقد و ارزیابی این دیدگاه، باید به چند نکته اساسی توجه داشت. نخست آنکه، اگر اثر جنگ های صلیبی تا هفت قرن پس از آن (قرن سیزدهم میلادی تاکنون) امتداد داشته، ضروری است به عواملی که این جنگ ها را به مدت ۲۰۰ سال توجیه و تقویت کرده اند نیز پرداخته شود. این جنگ ها را نمی توان صرفاً واکنشی منفعلانه دانست، بلکه بخشی از آن ها

را باید در قالب تلاشی تلافی‌جویانه از سوی مسیحیان برای بازپس‌گیری اراضی‌ای تحلیل کرد که مسلمانان پیش‌تر به نام جهاد فی سبیل الله تصرف کرده بودند.

از این رو، جنگ‌های صلیبی، با وجود اهمیتشان، تنها به‌عنوان یکی از رخدادهای میانه‌ای در تاریخ روابط اسلام و مسیحیت قابل مطالعه‌اند. اگر این رخداد را به‌عنوان ریشه اصلی اسلام‌هراسی معرفی کنیم، ناگزیر باید سهم وقایع پیش از آن، از جمله عملیات نظامی و سیاست‌های مسلمانان در سرزمین‌های مفتوحه، را نیز در شکل‌گیری این پدیده در نظر بگیریم. در غیر این صورت، نقش مسلمانان در تعاملات پیشین و تأثیر آن بر ذهنیت تاریخی مسیحیان نادیده گرفته خواهد شد.

۳. مفهوم‌شناسی و قلمرو واژگان

بر اساس تعریف فرهنگ کمبریج، «اسلام‌هراسی» به معنای تنفر غیرمنطقی، ترس غیرمنطقی، و پیش‌داوری علیه دین اسلام و مسلمانان است. فرهنگ مریام-وبستر نیز این اصطلاح را به‌صورت «ترس غیرمنطقی، نفرت یا تبعیض علیه اسلام یا مسلمانان» تعریف کرده است. در تحلیل این تعاریف، توجه به دو نکته ضروری است:

نخست، شدت و ضعف مفاهیمی که در این تعاریف استفاده شده‌اند، قابل توجه است. به‌عنوان مثال، واژه «تنفر» که در زبان فارسی از ترجمه این تعاریف برداشت می‌شود، در زبان انگلیسی با سه سطح از شدت بیان می‌گردد: Hate به معنای تنفر، Dislike به معنای احساس انزجار، و Aversion که انزجار همراه با امتناع را نشان می‌دهد و شدیدترین حالت عینی پدیده اسلام‌هراسی است. به‌طور مشابه، واژه «ترس» نیز در زبان انگلیسی با دو مفهوم Fear (ترس ساده) و Intimidation (ارعاب) قابل تفکیک است.

دوم، بررسی پسوند «هراسی» (Phobia) که در پایان این اصطلاح به کار رفته، مفهوم غیرمنطقی بودن ترس را برجسته می‌سازد. می‌توان هراس را دارای دو جنبه هراسیدن و هراساندن دانست. هراسیدن، که معادل «خوف» در عربی و Fear در انگلیسی بیانگر احساس فردی و خفیف ترس است. در مقابل، هراساندن، معادل «تخویف» یا «ارعاب» در عربی و Intimidation در انگلیسی است که به اقداماتی اشاره دارد که باعث ایجاد احساسات غیرمنطقی و شدید در دیگران می‌شود.

پدیده اسلام‌هراسی به‌عنوان نتیجه روابط تاریخی میان اسلام و مسیحیت، متکی بر سلسله‌ای از واژگان و مفاهیمی است که در گذشته برای شکل‌دهی به این روابط نقش داشته‌اند. هرچند

این اصطلاحات امروزه معنای اصلی خود را از دست داده‌اند و تنها در بافتار تاریخی قابل درک هستند، اما همچنان در شکل‌گیری و تداوم پدیده اسلام‌هراسی در دوران معاصر تأثیرگذارند.

۴. مؤلفه‌های تکوین‌بخش هندسه ایمان و قدرت

ایمان و قدرت، مفهومی است که در آن دو بخش اصلی مورد بررسی قرار می‌گیرند: ایمان که به منبع وحیانی و متافیزیکی دلالت دارد و قدرت که بازتاب عینیت‌یافتگی ایمان در زندگی اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و حتی اقتصادی انسان‌هاست. ایمان با منشأ وحیانی خود، نقش محوری در ایجاد پیوندهای سیاسی و اجتماعی داشته و هدف آن، استقرار خلافت خدا بر زمین است. بدیهی است که چنین خلافتی به یک نماینده انسانی نیاز دارد که اجرای قوانین الهی را تضمین کند.

مؤلفه نخست: نقش مرجع اقتدار و خلافت

نخستین مؤلفه‌ای که در «هندسه ایمان و قدرت» برجسته می‌شود، مفهوم خلافت و جانشینی است. در این دیدگاه، خلیفه به‌عنوان مرجع اقتدار شناخته می‌شود که اختیاراتی نظیر قضاوت، تشریح، سیاست‌ورزی و تمییز میان مؤمن و کافر را در اختیار دارد. این مفهوم از زمان رحلت پیامبر اسلام شکل گرفت و رقابت بر سر امارت و خلافت، که پیش‌نیاز سیاست‌ورزی در میان مسلمانان بود، به یکی از مسائل اصلی تبدیل شد. هامیلتون گیب نیز در این زمینه معتقد است که اختلافات اولیه در میان مسلمانان بیشتر جنبه سیاسی داشت تا مذهبی (گیب، ۱۳۵۱: ۲۸).

از این منظر، مفهوم خلافت، نمایانگر ترکیب ایمان و قدرت است که می‌تواند تمامی ابعاد سیاسی و اجتماعی جامعه اسلامی را تحت تأثیر قرار دهد. این اختلافات بر سر مسئله خلافت و امامت، همان‌گونه که شهرستانی و نوبختی اشاره کرده‌اند، به بزرگ‌ترین مناقشات میان امت اسلام تبدیل شد (شهرستانی، ۱۳۳۵: ۱۳؛ نوبختی، ۱۳۹۶: ۳).

مؤلفه دوم: قاعده دارالاسلام و دارالحرب

دومین مؤلفه، به تعامل میان فقها و دستگاه خلافت بازمی‌گردد. این تعامل منجر به وضع قواعد فقهی‌ای شد که ضرورت لشکرکشی و جنگ را توجیه می‌کرد. در این چارچوب، مفاهیمی مانند دارالحرب و دارالاسلام شکل گرفتند. مطابق منابع فقهی، تمایز میان این دو، بر

اساس تسلط سیاسی حکومت اسلامی تعریف می‌شود (لبنانی مطلق، ۱۳۹۸، ج ۲۳، Campo / 2009: 182).

دارالاسلام: به سرزمین‌هایی اطلاق می‌شود که قوانین اسلام در آن‌ها حاکم است (Abel, 1991, V2, P127).

دارالحرب: به کشورهایی گفته می‌شود که در آن‌ها قوانین اسلامی اجرا نمی‌شود و جنگ با ساکنان آن‌ها، پس از دعوت به دین اسلام و رد آن، مجاز است (Abel, 1991, V2, P126). این مفهوم، که از بسط منطقی اندیشه جهاد ناشی می‌شود، ابزار مهمی در گسترش سرزمین‌های اسلامی و تعریف روابط سیاسی با دیگر جوامع بوده است.

مؤلفه سوم: جهاد

سومین مؤلفه، جهاد است که در متون دینی به‌عنوان جنگ با دشمن کافر یا کارزار در راه خدا با جان، مال و دیگر ابزارها تعریف شده است (رضوی، ۱۳۹۲، ج ۱۰: ۱۶۷). این مفهوم نخستین نمود عینی تقابل سیاسی-دینی میان مسلمانان و مسیحیان بود. جهاد در قرآن و منابع دینی به اقسام مختلفی تقسیم شده است که هرکدام با هدف خاصی تعریف شده‌اند:

جهاد دفاعی: مقابله با کسانی که جان و شریعت مسلمانان را تهدید می‌کنند (سوره بقره: ۱۹۰).

حمایت از مظلومان: کمک به مظلومان در برابر ظالمان (سوره نساء: ۷۵؛ سوره حج: ۳۹). مبارزه با شرک: تلاش برای جلوگیری از سازش با مشرکان (سوره فرقان: ۵۲؛ سوره حج: ۷۸) که اولین آیه ای است که جهاد علیه مشرکین را اعلام می‌کند (شیخ طوسی، ج ۷: ۳۲۱). جهاد با اهل کتاب: جنگ با کسانی که از پذیرش اسلام سر باز می‌زنند، تا زمانی که به خواری جزیه دهند (سوره توبه: ۲۹). بدین ترتیب، جهاد در تاریخ اسلام نقش کلیدی در تقابل با مسیحیان ایفا کرده و در عین حال، یکی از ارکان اصلی هندسه ایمان و قدرت بوده است.

بنابراین بر اساس عقاید عمومی و سنت تاریخی، جهاد عبارت است از اقدام نظامی با هدف گسترش اسلام و در صورت لزوم دفاع از آن (Tyan, 1991: 538). فرمان الهی جهاد در سه مرحله تاریخی با هدف بالا بردن مشروعیت فرد حاکم، و نه اعتلای مذهب، تکوین یافت: مرحله اول از آغاز جریان فتوح در زمان عمر بن خطاب در سده اول تا پایان خلافت امویان دمشق در سال ۱۳۲هـ مرحله دوم عصر والیان (۹۵-۱۳۸ق. / ۷۱۴-۷۵۶م) و خلافت امویان در اندلس (۱۳۸-۴۲۲ق. / ۷۵۶-۱۰۳۱م). و در نهایت غازی گری امپراطوری عثمانی از آغاز تا صلح

کارلوویتز(۱۶۹۹م). هر سه دوره یاد شده در یک مورد مشترک اند و آن اتکای دولتخانه و دستگاه خلافت به جهاد با کفار و غازی گری است. اندیشه جهاد برای اتحاد قبایل عربستان و هدایت نیروهای آنان برای توسعه عظیم در قرن اول اسلامی اندیشه ای عالی بود(وات، ۱۳۸۵: ۴۸).

مهم ترین و اولین نقش آموزه جهاد بسیج و تهییج مسلمانان برای شرکت در نبرد کافران است، به طوری که این امر به صورت انجام یک وظیفه دینی درآمد است. به عنوان مثال در خلافت امویان در اندلس می دانیم که حکام مسلمان از جهاد صحبت می کردند ولی آیا این جز راهی برای بالا بردن روحیه سربازان خود نبود؟ (وات، ۱۳۵۸: ۱۰۴) کارکرد دوم جهاد بالا بردن مشروعیت یک حاکم بود. متخصصین فقهی تصریح می کنند که خلیفه باید لااقل سالی یکبار به منظور زنده نگه داشتن اندیشه جهاد، به خاک دشمن حمله کند(پیترز، ۱۳۸۸: ۳۴۶). بعد از سال ۱۳۲ق. و برچیده شدن حکومت اموی یکی از راه های بدست آوردن مشروعیت بیشتر، مبادرت به جهاد با کافران بود که یکی از وظایف اصلی خلیفه شمرده شده(پیترز، ۱۳۸۸: ۳۴۷) و مخالفان خود را مرتد، یاغی یا کافر می دانستند و در نتیجه اهداف مشروعی برای جهاد می دانستند(Cory, 2009: 398).

۵. دیگری سازی: سازماندهی آموزه های اسلامی

در نمونه های تاریخی بررسی شده، همواره نوعی تقابل دوگانه وصفی مشاهده می شود که در آن، واژگان متضاد به گونه ای کنار هم قرار گرفته اند که یکی نمایانگر «جبهه نور» و دیگری نمایانگر «جبهه ظلمت» است. این الگو، نمایانگر شیوه ای است که مسلمانان از طریق آن، شبکه ای از واژگان و ارزش های دینی مبتنی بر ملاحظات سیاسی و جغرافیایی ایجاد کرده اند تا میان حق و باطل، و مؤمن و کافر تمایز قائل شوند. برای تعریف «دیگری (other)» در این گفتمان، تنها تفاوت در پذیرش یا عدم پذیرش حقانیت طرف مقابل کافی بوده است؛ به گونه ای که اگر دیگری به عنوان تهدید تلقی می شد، مسلمان یا غیرمسلمان بودن وی دیگر اهمیتی نداشت.

به گزارش منابع تاریخی، آیه نخست سوره ممتحنه با عباراتی چون «دوست» و «دشمن»، به صورت آشکار در دستگاه حسبه و نزد خلفای اسلامی مانند عمر بن خطاب و عمر بن عبدالعزیز، به عنوان ملاک تمایز و تبعیض علیه اهل ذمه مورد استفاده قرار گرفت (ابن الأخوه: ۳۸-۳۹). همچنین، اصطلاحات ارزش گذاری شده ای مانند دارالاسلام و دارالحرب نمونه های

دیگری از این مفاهیم‌اند که ذهنیت باورمندان مسلمان را علیه غیرمسلمانان شکل می‌دادند و لشکرکشی به سرزمین‌های آنان را مشروع جلوه می‌دادند. در این گفتمان، تکلیف شرعی و الزام اخلاقی برای ادامه جنگ میان این دو بخش، تا زمان پیروزی نهایی اسلام بر کفر وجود داشت (لوئیس، ۱۳۷۸: ۱۴۲).

به نقل ابن اعثم کوفی، زمانی که علی بن ابی طالب با نظر خلیفه اول برای شرکت در غزای روم موافقت کرد، خلیفه، از شدت خشنودی، علی (ع) را «وارث علم پیغمبر» و بدگمان نسبت به وی را «منافق و کافر» نامید (اعثم کوفی، ۱۳۹۲: ۵۵). در این راستا، ابن اعثم به نامه‌ای از خلیفه اول اشاره می‌کند که در آن، خالد بن ولید در نبرد با رومیان به لقب «سیف الله المنصور علی الأعداء» مفتخر می‌شود (اعثم کوفی، ۱۳۹۲: ۷۴). این لقب به‌طور واضح خالد را در جبهه حق و مسیحیان را در جبهه باطل قرار داده و آنان را دشمن حق معرفی می‌کند.

بدین ترتیب، شبکه‌سازی از این مفاهیم ارزشی بر چهار محور اصلی استوار است: تشجیع، تخریب، تکلیف و وعده. در این مکانیزم، تشویق و الزام نیروهای خودی با تخریب دیگری همراه شده و این فرآیند با استناد به نص قرآن، بهره‌گیری از ایمان، و امید به غنیمت‌های دنیوی و سعادت اخروی تقویت می‌شد. چنان‌که ابن اعثم درباره غزای روم می‌نویسد: «در این محاربت دو سعادت موجود است: فتح و غنیمت، یا غزا و شهادت» (اعثم کوفی، ۱۳۹۲: ۶۰).

این هندسه که بر استفاده ابزاری از مفاهیم دینی در خدمت سیاست متکی بود، بخشی از راهبردهای سیاسی مسلمانان به‌شمار می‌رفت و در نقطه مقابل مسیحیت قرار داشت. به گفته هامیلتون گیب، در مسیر پیشرفت نهادهای مذهبی، مسلمانان و مسیحیان در جهت‌های مخالف حرکت کرده‌اند (گیب، ۱۳۵۱: ۴۷). جامعه اولیه مسیحیت، تحت سلطه قدرت‌های عرفی و غیرمذهبی شکل گرفت و بعدها با موقعیت‌های پیش‌بینی‌نشده مواجه شد، اما اسلام از آغاز در بستری که خود سازمان سیاسی‌اش را پایه‌گذاری کرده بود، گسترش یافت (گیب، ۱۳۵۱: ۲۶-۲۷).

با شکل‌گیری هندسه ایمان و قدرت، یک آموزه دینی لازم بود که بتواند گسترش دامنه ارزش‌های اسلامی را تضمین کند. در سنت تاریخی مسلمانان، این آموزه در قالب فقهی جهاد و غزا مطرح شد که از زمان خلافت خلیفه اول (۱۱-۱۳ هجری/۶۳۲-۶۳۴ میلادی) تا صلح کارلویتز (۱۶۹۹ میلادی) به‌عنوان ابزار اصلی سیاست خارجی دولت‌های غازی اسلامی به کار گرفته شد.

۶. جهاد و سرنوشت اهل ذمه

جهاد، این تکلیف سیاسی - مذهبی، صحنه ساز موفقیت های بسیاری در تاریخ سیاسی اسلام بوده و برای جذب و ساماندهی نیروی انسانی برای اهداف جهاد انگیزه کافی را فراهم می کرده است. در اسلام سنتی جهاد بر این مفهوم استوار بود که چون دین اسلام دارای اعتبار جهان شمول است، باید حتی اگر لازم باشد به زور اسلحه در بین همه افراد بشر انتشار یابد، جهاد می بایست علیه اهل کتاب و نیز علیه مشرکان ترتیب داده شود تا به اقتدار اسلام گردن نهند و به اسلام بگروند. (باسورث، ۱۳۸۲: ۱۹۹/۵۳۸: ۱۹۹۱، Tyan) بنابراین، اساس وجود جهاد، [ناظر بر] جهانی بودن آیین اسلام بوده و کلام و پیام الهی برای همه انسان ها آمده است، کسانی که آن را پذیرفته اند موظف اند که بدون درنگ برای مسلمان کردن یا حداقل تسلیم دیگر افراد مجاهده کنند. چنین تکلیفی به زمان و مکان خاصی محدود نیست و باید تا زمانی که تمام عالم مسلمان شده یا تسلیم قدرت دولت اسلامی شوند ادامه یابد (لوئیس، ۱۳۷۸: ۱۴۱).

عدم درک مجاهدان مسلمان اولیه از عنصر تبلیغات در فضای مواجهه مذهبی، تعارض در تماس های بعدی اسلام و مسیحیت را رقم زد. می توانیم از رساله هایی که توسط عبدالمسیح بن اسحاق الکندی^۳، تئودور ابوقره ملکائی و یوحنا دمشقی^۴ نوشته شده اند یاد کنیم که علیرغم تندی ادبیات هر یک از نام بردگان به دلیل همجواری و زیست آنان در کنار مسلمانان دیدگاه های آنان را واقع بینانه تر و اصولی تر از سایر هم کیشان شان در بیزانس توصیف کنیم. درحالی که نگاه مسیحیان بیزانسی که مغلوب سپاه عرب نشده بودند تحت تأثیر آراء تئوفانوس مسیحی و نیکیتاس بیزانسی به کینه توزی و جنگ افروزی علیه مسلمانان می انجامید که نمونه آن را در جنگ سال ۲۳۹ق. / ۸۶۳م. می توان دید (گدارد، ۱۳۹۸: ۱۲۸). این عدم درک از اهمیت تبلیغ به جای لشکر کشی نظامی را باید در تعلیم نایافتگی فاتحان اولیه دانست و دلیل آن را در جامعه پس از رحلت رسول الله جستجو کرد که با واقعه سقیفه بنی ساعده می توان به آن اشعار یافت. نقش این رویداد در قطع حلقه نبوت به امامت و جایگزینی آن با امر خلافت زمینه ساز و احیاگر اشرافی گری و سلطنت طلبی و مُکون هندسه ايمان و قدرت شد.

از این رو با نگاهی به خلافت های اعظم اسلامی بیرون از شبه جزیره مانند امویان در دمشق، عباسیان در سرزمین های خلافت شرقی، و امویان در اندلس و ترکان عثمانی آنچه به خوبی قابل مشاهده است مکانیزم خلیفه و دولتخانه است که در اسارت چرخه قدرت و امیال خلیفه درصدد احقاق وعده های بهشتی قرآن در سرزمین های تحت حاکمیت خود بودند و شیوه زیست این حاکمان گواهی بر این مدعا است. از این جهت در می یابیم که دولت های

اسلامی ای که با اتکا بر عملیات جهاد تحقق یافتند فاقد روح اسلامی و سرشار از عربیت و در دوره ای ترکی بوده اند و جهاد در ایجاد و تقویت اقتدارگرایی مسلمانان در قبال مسیحیان، نقش پر رنگی ایفا کرده است. با پذیرش اینکه جهاد یک اصل مهم قرآنی است، اما چنانچه در مکانیزم ایمان و قدرت قرار گرفته باشد از رتبه معنوی خود تنزل یافته و جنبه های مادی هم در ساحت دولت و هم در ساحت باورمندان آن بدان رسوخ می کند. از این رو پر بی راه نیست هنگامی که سرزمینی به جهاد گشوده می شود و حاکمیت مسلمانان در آن استقرار میابد این حکومت، نه حکومتی اسلامی بلکه حکومتی عربی، با ظاهری اسلامی است. برای اثبات این مدعا لازم است به دو جنبه از ساحت خلافت های اسلامی توجه کنیم:

۱. با نگاهی به فرایند اضمحلال خلافت های اسلامی در می یابیم که مهم ترین دلایل آن ضعف و فرسایش عصیت عربی یا ترکی در آن و درگیری ها و رقابت های حزبی و یا وجود عنصر سوم در دربار برای اعمال نفوذ و قدرت یابی بوده است نه ضعف جامعه در باورمندی به آیین اسلام.

۲. با صرف نظر از نمونه های بسیار، در اسلامی نبودن کاربست آموزه جهاد در دست مسلمانان همین بس که سلطان سلیم اول (۹۱۸-۹۲۶ق. / ۱۵۱۲-۱۵۲۰م.) علیه دولت اسلامی ممالیک، علیرغم مسلمان بودن، اعلان جهاد کرد. چرا که بر کسی پوشیده نیست که ممالیک صاحب چند امتیاز طمع برانگیز بودند: امتیاز زنده نگه داشتن آخرین خلیفه عباسی و از این جهت حامی خلافت به شمار می رفتند (احمدیاقی، ۱۴۰۱: ۵۳)، ملقب به «خادم الحرمین الشرفین» بوده و برخوردار از موقعیت تجاری مصر بودند، و اعلان جهاد علیه این دولت تنها به طمع دست یابی به این مزایا صورت گرفت. با صرف نظر از اعلان جهاد علیه حکومت مسلمان شیعی صفوی (چالدران) سلطان عثمانی با چه مشروعیتی حکومت مسلمان سنی ممالیک را (در نبرد مرج دابق) از بین برد؟ این شکل از جهاد مستند به کدام آیه قرآن برای دعوت به جهاد است؟ با گسترش سنت غازیگری، سلاطین عثمانی بدانجا رسیدند که بر رسالت خود در مقام رهبران و مدافعان تمامی جهان اسلام پای فشارند؛ بنابراین از تعبیر جدید خلیفه به منظور اعمال سیادت عثمانی بر مردم مسلمان سود جستند (جی شاو، ۱۳۷۰، ج ۱: ۱۵۷). اگر پیش از دولت عثمانی، خلافت عربی بود اینک دولت ترکی است و تفاوتی در صورت مسئله برای استفاده از آموزه جهاد ایجاد نمی کند؛ چراکه بهانه ای برای کسب قدرت در پوشش ایمان بوده است. خواه علیه مسیحیان خواه علیه مسلمانان.

اما نکته حایز اهمیتی که درباره جهانی بودن اسلام و بحث حاضر ارتباط دارد عبارت است از اشاره های دقیق و صریح قرآن در چگونگی برخورد با غیرباورمندان به اسلام. قرآن در معرفی توأمان خود و رسولش در سوره تکویر و فاطر، با لفظ انذار و انذار دهنده ظاهر می شود، می توان چنین استنباط کرد که قرآن خود را تذکر و پندی نیکو برای جهانیان می داند، و از آیات فوق الذکر بر می آید که نقش رسولش را نیز تنها به عنوان بشارت دهنده و انذار دهنده تعیین کرده است. قرآن در سوره نحل آیه ۱۲۵ حضرت رسول را دعوت می کند تا نه با شمشیر بلکه به موعظه نیکو و بهترین شیوه دعوت با مردم سخن بگوید. اما با مطالعه منابع فقهی و فتوح و دیوانی، شاهد اتفاقاتی خلاف بینش قرآن هستیم و می توانیم اهداف جهاد را نزد سپاه اسلام در چند مورد ذکر کنیم؛ در کتاب الفتوح ابن اعثم این انگیزه با سه مؤلفه: زدودن شر فسادی کفر از بلاد (اعثم کوفی، ۱۳۹۲: ۵۴)؛ شکرانه ای برای هدایت از سوی خدا (اعثم کوفی، ۱۳۹۲: ۵۵) و عامل رونق دین (اعثم کوفی، ۱۳۹۶: ۵۶) مشخص شده است. بنابراین وجوب جهاد وابسته به بودن دیگری ای است که سرسپرده حقانیت طرف مقابل خود نمی شود. چنانچه جنگ علیه غیر مسلمانان، حتی زمانی که انگیزه های سیاسی و سکولار در کار بوده، عنوان جهاد را برای اعطای مشروعیت دینی به آن اهداف داده می شد (Afsaruddin, 1998, Britannica). واقعیت این است که این مسلمانان بودند که به عالم مسیحیت یورش بردند و منازعه ای که در پی آن در گرفت و بیشتر ناشی از شباهت های آن ها بود تا تفاوت هایشان، تاکنون از دو مرحله عبور کرده است.

مرحله اول به آغاز اسلام بر می گردد هنگامی که اعراب مسلمان، سوریه را از چنگ امپراطوری روم شرقی در ربودند (۱۳ق/۶۳۴م). بعد از آن با پیشرفت های همه ساله اعراب در جنگ های صلیبی و با تصرف اسپانیا به دست مور ها مستمراً به عمر این مناقشات نظامی افزوده شد (لوئیس، ۱۳۹۹: ۳۶). در اصل پیشروی ارتش های مسیحی در قرن یازدهم اقدامی برای پایان دادن به تسلط گزانبیری مسلمانان به اروپا برای بازپس گیری سرزمین های از دست داده مسیحیت بود. بازپس گیری سیسیل و فتح مجدد و تدریجی اسپانیا همگی بخشی از یک اقدام واحد بودند که نقطه اوج آن ورود صلیبیان به شرق بود (لوئیس، ۱۳۹۹: ۳۶). مرحله دوم این حملات نه به رهبری اعراب و مغربی ها بلکه به رهبری ترکان و تاتارها صورت گرفت (لوئیس، ۱۳۹۹: ۲۳۲). سلطان محمد دوم در سال ۸۵۷ق/۱۴۵۲م قسطنطنیه را فتح کرد؛ با فتح کریمه، کفه و آزوف در سال ۸۸۰ق/۱۴۷۵م و دستیابی به بغداد، دریای سیاه به صورت دریای ترکان درآمد و تجارت این دریا به طور کامل به دست ترکان افتاد (امامی خویی، ۱۴۰۰:

۶۷-۶۵) بلگراد که کلید فتح اروپا به شمار می‌رفت به همراه رودوس در سال ۱۵۲۲ق.م توسط سلیمان قانونی فتح شد (امامی خویی، ۱۴۰۰: ۷۷) و در سال ۱۶۸۳م. دومین و آخرین تلاش ترکان برای محاصره وین، هیچکدام کتمان‌پذیر نیست.

بدین ترتیب رؤیای منور کردن عالم غیر اسلامی به نور اسلام، با توهم بزرگی در پوشش اندیشه دینی آمیخته است که می‌توانیم آن را «توهم خود-رسالت‌پنداری» بنامیم. این رؤیا به دلیل پیوند ناگسستنی آن با غنیمت‌های جنگی چهارمین و آخرین حلقه گمشده هندسه ایمان و قدرت را تکمیل کرده و ورود نظامی و فتح اراضی سایر ممالک را ناگزیر و حتی مشروع می‌سازد؛ حقانیت این ارزش‌ها نیز وابسته به چکاچک شمشیرها در میدان نبرد بود که در دوران ۹۰۰ ساله برخورد و غلبه اسلام بر مسیحیت با امپراطوری عثمانی به اوج خود و سرانجام با پیمان کارلوویتز در سال ۱۶۹۹م. به پایان رسید. آموزه دینی جهاد که مسلمانان به آن عینیت تاریخی بخشیدند نه تنها جدا از نمایش مسلمانی نبود بلکه جهاد نظامی مسلمانان همان نمایش مسلمانی بود.

امواج هجوم جهادگونه مسلمانان به خاک اروپا و اعلام نسخ کتاب مقدس مسیحیان و یهودیان، بیش از آنکه تحقق اسلام و اعلام حقانیت اسلام باشد مظهر نمایش مسلمانی در ساحت عینی و نظری بود. واقعیت این است که هندی‌ها و چینی‌ها هرگز اسپانیا را فتح، قسطنطنیه را تصرف، یا وین را محاصره نکردند. هندوها، بودایی‌ها و حتی کنفوسیوسی‌ها تاکنون اناجیل مسیحی را با این تصور که فاسد و منسوخ هستند منسوخ اعلام نکرده بودند (لوئیس، ۱۳۹۹: ۳۵) از این رو می‌توان چرایی وجود اسلام‌هراسی و عدم وجود ژاپن‌هراسی، مغول‌هراسی، هندو‌هراسی را دریافت. بدیهی است که هراسیدن مقدم بر هراساندن بوده و غلظت هراساندن ناشی از پیشینه تاریخی تعامل مسلمانان با جهان مسیحیت دارد و در نزد ناظران اروپای قرون وسطی انگیزه‌های زیادی برای ترسیدن وجود داشت؛ طوری که جایی برای اندیشیدن آرام و بردبارانه باقی نگذاشت (ساترن، ۱۳۹۲: ۴۲).

۷. تعامل با اهل ذمه: دلایل و انگیزه‌های رواداری در دوران خلافت اسلامی

روحیه خود-رسالت‌پنداری مسلمانان، که از نبود بینش و رهبری امام راستین در جامعه ناشی می‌شد، به نمایش مذهبی‌ای انجامید که می‌توان آن را «تبلور روح تصلیب» در میان مسلمانان دانست؛ پدیده‌ای که نشان‌دهنده آغاز نوعی صلیبی‌گری در قرون میانه اما از سوی مسلمانان

بود. دو جهان مسيحيت و اسلام، پيش از آن که به برابري فکري و فلسفي دست يابند، به برابري نظامي رسيدند، و اين امر ناشی از همان روحیه خود-رسالت پنداری در هر دو جامعه بود. با بررسی گزارش های تاریخی، به نظر می رسد که تسامح و رواداری خلفای اسلامی نسبت به اهل ذمه، نه از سر اعتقاد به آزادی مذهبی، بلکه از دلایل و انگیزه های مشخصی سرچشمه می گرفت. این دلایل عبارت اند از:

الف) روابط خانوادگی و سببی: گاهی اوقات، ازدواج حاکمان مسلمان با زنان مسیحی مانع از اعمال تبعیض و خشونت علیه مسیحیان می شد. برای مثال، علی بن یوسف تاشفین، سلطان مرابطی مغرب، پس از ازدواج با زنی نصرانی، به تساهل و رواداری با مسیحیان روی آورد (ناصری طاهری، ۱۳۹۵: ۱۴۵).

ب) مهارت های حرفه ای مسیحیان: در برخی موارد، مهارت مسیحیان در صنایع و حرفه ها، دلیل دیگری برای رفتار روادارانه با آنان بود. به عنوان مثال، مسیحیان نجران به دلیل توانایی شان در کشاورزی و صنایع، از حمایت و توصیه عمر بن خطاب برخوردار شدند که به مردم عراق و شام توصیه کرد زمین های کشاورزی در اختیار آنان قرار دهند (بلاذری، ۱۳۳۷: ۹۸).

ج) پرداخت جزیه: یکی دیگر از عوامل اصلی رواداری با مسیحیان، پرداخت جزیه توسط آنان بود. این امر نشان دهنده آن است که در ازای پرداخت جزیه، آزادی و تساهل قابل خرید بود.

این دلایل بیانگر آن است که تسامح خلفای اسلامی نسبت به مسیحیان، عمدتاً بر پایه ملاحظات عملی، سیاسی و اقتصادی بود و نه بر اساس اصل آزادی مذهبی یا باور به برابری دینی.

۸. چالش های اجتماعی مسیحیان در دوران خلافت اسلامی

در حالی که اسلام هراسی در دوران معاصر به تبعیض علیه مسلمانان و مختل شدن زیست روزمره آنان منجر شده است، بررسی تاریخ نشان می دهد که در دوران غلبه اسلام نیز تبعیض علیه اهل ذمه، به ویژه مسیحیان، در زندگی روزمره آنان قابل لمس بود. فشار روانی ناشی از موقعیت فرودست و احساس مغلوبیت، زندگی را برای مسیحیان دشوار می کرد و آنان را در بسیاری از موارد ناگزیر به تغییر کیش از مسیحیت به اسلام می ساخت.

پذیرش اسلام از سوی ذمیان، عمدتاً با هدف رهایی از فشارهای روانی و اقتصادی بود که ناشی از نمایش اقتدار مسلمانان در بافت روزمره زندگی آنان بود. این فشارها، به‌ویژه در قالب محدودیت‌های اجتماعی و اقتصادی، اهل کتاب را در موقعیتی قرار می‌داد که برای حفظ کرامت یا حتی بقا، اسلام را بپذیرند.

نمایش اقتدار مسلمانان و اولویت‌گذاری اجتماعی برای آنان، گاه به تغییر کیش اهل ذمه منجر می‌شد و گاه آنان را به زیستی همراه با ذلت و شرایط محدود محکوم می‌کرد. این شرایط، بخشی از سیاست‌های اجتماعی و فرهنگی در دوران خلافت اسلامی بود که تأثیر عمیقی بر زندگی روزمره اهل ذمه بر جای گذاشت.

در اینجا برای درک بهتر موقعیت مسیحیان تحت حاکمیت اسلامی، به یکی از مهم‌ترین اسناد تاریخی، یعنی عهدنامه عمری میان مسلمانان و مسیحیان بیت‌المقدس، اشاره می‌کنیم. این قرارداد، که توسط عمر بن خطاب تنظیم شده، شامل مجموعه‌ای از شروط بود که جایگاه اجتماعی و حقوقی مسیحیان را در برابر مسلمانان مشخص می‌کرد. متن این عهدنامه نشان می‌دهد که مسیحیان:

- موظف به پرداخت جزیه به‌عنوان شرط اصلی حفظ امنیت جان، مال و خانواده خود بودند.

- از ساخت یا بازسازی کلیساها و نمایش علائم دینی مانند صلیب در معابر عمومی منع شدند.

- ملزم بودند در ظاهر و لباس خود، از هرگونه تشبه به مسلمانان پرهیز کنند و نمادهایی چون زنار بر کمر ببندند.

- اجازه آموزش قرآن و زبان عربی به فرزندانشان را نداشتند.

این شروط، که به‌صورت واضح نابرابری اجتماعی و حقوقی اهل ذمه را نشان می‌دهند، به‌عنوان ابزاری سیاسی و اجتماعی برای تثبیت اقتدار مسلمانان عمل می‌کردند. به گفته ابن عساکر، تخطی از این شروط به معنای خروج اهل ذمه از حمایت مسلمانان بود (ابن عساکر، ج ۲: ۵-۱۷۴).

تبعیض‌های اجتماعی و حقوقی متعددی بر اهل ذمه تحمیل می‌شد که بسیاری از آنها به‌طور مستقیم به جایگاه آنان در جامعه اسلامی مرتبط بود. برای مثال، ازدواج با زنان مسلمان برای مردان ذمی ممنوع بود، و در صورت تمایل به ازدواج، مجبور به پذیرش اسلام می‌شدند

(برینز، ۱۳۹۱: ۴۰۲). از نظر حقوق جزا نیز تفاوت‌های آشکاری وجود داشت؛ به‌عنوان مثال، مجازات سبّ النبی اعدام بود، و برای سبّ اصحاب پیامبر مجازات شلاق تعیین شده بود (ابن قیم، ۱۴۱۸، ج ۳: ۱۴۵۳). همچنین، تلاش برای تغییر کیش یک مسلمان ممنوع بود و ارتداد به‌شدت مجازات می‌شد.

در زمینه حقوق مالکیت، زمین نمی‌توانستند غلام مسلمان داشته باشند، هرچند مسلمانان می‌توانستند غلامان غیرمسلمان داشته باشند. از نظر حقوقی، دیه ذمی نیز کمتر از دیه مسلمان تعیین شده بود. (Cahen, 1991: 228) محدودیت‌هایی مانند ممنوعیت حمل اسلحه، نشستن بر اسب، و برگزاری موب‌های مذهبی عمومی نیز بر آنان اعمال می‌شد. علاوه بر این، زمین اجازه ساخت عبادتگاه‌های جدید یا تعمیر عبادتگاه‌های قدیمی خود را نداشتند.

برخی از محققان، مانند استیلمن، معتقدند که بسیاری از این تبعیض‌ها از قوانین مشابهی الهام گرفته شده‌اند که پیش‌تر علیه یهودیان در امپراتوری بیزانس اعمال می‌شدند (Stillman, 1979: 26). این سیاست‌ها به کاهش جایگاه اجتماعی اهل ذمه و ایجاد نابرابری منجر می‌شد. در نتیجه، بسیاری از آنان، برای رهایی از این محدودیت‌ها و فشارها، تغییر کیش با اکراه را انتخاب می‌کردند.

۱.۶ چالش‌های اجتماعی مسیحیان در دوران خلافت اسلامی

پدیده اسلام‌هراسی در دوران معاصر، با جلوه‌هایی چون تبعیض و برچسب‌زنی علیه مسلمانان، زیست اجتماعی آنان را مختل کرده است. اما در دوران خلافت اسلامی نیز تبعیض‌های ساختاری علیه اهل ذمه، به‌ویژه مسیحیان، در زندگی روزمره آنان به‌وضوح قابل مشاهده بود. احساس مغلوبیت و فشار روانی ناشی از شرایط اجتماعی، بسیاری از مسیحیان را ناگزیر به تغییر کیش از مسیحیت به اسلام می‌کرد. این تغییر کیش اغلب با هدف کاهش فشارهای روانی و اقتصادی حاصل از نمایش اقتدار مسلمانان انجام می‌شد که در بافت زندگی روزمره اهل ذمه نفوذ کرده بود. محدودیت‌های اجتماعی تحمیل‌شده به اهل کتاب، گاه به تغییر کیش اجباری آنان و گاه به زیستی همراه با ذلت و اطاعت منجر می‌شد.

یکی از مهم‌ترین اسناد تاریخی که موقعیت اجتماعی و حقوقی مسیحیان را در دوران خلافت اسلامی روشن می‌سازد، عهدنامه عمر بن خطاب است. این قرارداد میان مسلمانان و مسیحیان مغلوب بیت‌المقدس منعقد شد و شامل شروطی است که موقعیت اهل ذمه را به‌وضوح تعریف می‌کرد. بر اساس این عهدنامه، مسیحیان موظف به پرداخت جزیه با شرایط

خاص بودند و از بسیاری از حقوق اجتماعی، مانند ساخت یا تعمیر عبادتگاه‌ها، ممنوع بودند. همچنین، مواردی مانند بستن زنار، ممنوعیت حمل سلاح، اجتناب از تشبه به مسلمانان، و محدودیت در مراسم مذهبی عمومی، تفکیک اجتماعی و دینی آنان را تثبیت می‌کرد (ابن عساکر، ج ۲: ۵-۱۷۴).

این محدودیت‌ها، همان‌گونه که در عهدنامه عمر بن خطاب مشاهده می‌شود، بیشتر بر وفاداری سیاسی اهل ذمه به حکومت اسلامی تأکید داشتند و به‌طور هم‌زمان جنبه‌های تحقیرآمیز و تمایز اجتماعی نیز در آن برجسته بود (گدارد، ۱۳۹۸: ۱۰۷). علاوه بر این، سایر اسناد تاریخی نیز نشان‌دهنده این تبعیض‌ها هستند. برای مثال، فرمان عمر بن عبدالعزیز شامل محدودیت‌های مشابهی بود که در کتاب سیره عمر بن عبدالعزیز به تفصیل ذکر شده است (عبدالحمک، ۱۴۰۴: ۱۴۰). همچنین، قاسم بن سلّام بغدادی در کتاب *الأموال* گزارش می‌دهد که عمر بن خطاب دستور داده بود گردن اهل ذمه علامت‌گذاری شود و پیشانی آنان بریده شود تا از مسلمانان متمایز باشند (ابن سلّام، ش ۱۳۶: ۶۶).

عوامل اجتماعی دیگری نیز در کاهش جایگاه اهل ذمه نقش داشتند. برای نمونه، مردان ذمی نمی‌توانستند با زنان مسلمان ازدواج کنند، و برای ازدواج، ناگزیر به پذیرش اسلام بودند (برینز، ۱۳۹۱: ۴۰۲). مجازات‌هایی چون اعدام برای سبّ النبی و شلاق برای سبّ اصحاب نیز بر آنان تحمیل می‌شد (ابن قیم، ۱۴۱۸، ج ۳: ۱۴۵۳). در حقوق جزا، دیه ذمی کمتر از مسلمان بود (Cahen, 1991: 228). علاوه بر این، آنان از حمل سلاح و نشستن بر اسب منع می‌شدند و اجازه برگزاری موبک‌های مذهبی نداشتند.

استیلمن اشاره دارد که منشأ بسیاری از این محدودیت‌ها احتمالاً از قوانین مشابهی الهام گرفته شده که پیش‌تر در امپراتوری بیزانس علیه یهودیان اعمال می‌شدند (Stillman, 1979: 26). این سیاست‌ها، با هدف حفظ اقتدار مسلمانان و تحقیر اجتماعی اهل ذمه، شرایطی را به وجود آورد که بسیاری از مسیحیان برای رهایی از این فشارها، اسلام‌پذیری اجباری را انتخاب می‌کردند. از این منظر، این تبعیض‌ها و تحقیرها مشابه برچسب‌هایی است که امروزه علیه مسلمانان در جوامع غربی تحت عنوان تروریسم اعمال می‌شود.

۲.۶ محدودیت‌ها و جابه‌جایی مسیحیان

هرچند اخراج اقلیت‌های دینی در تاریخ اسلام به‌ندرت رخ داده است، اما برخی موارد تاریخی گواه بر این امر هستند. به‌عنوان نمونه، در سال ۲۰ هجری/۶۴۱ میلادی، عمر بن خطاب با صدور فتوایی، دستور اخراج یهودیان و مسیحیان از عربستان را صادر کرد تا وصیت پیامبر (ص) پیش از وفاتش مبنی بر اینکه «مگذار دو دین در عربستان باشد» اجرا شود (لوئیس، ۱۳۹۹: ۲۵). این حدیث که در کتاب‌هایی همچون *مَعَالِمُ الْقُرْبَةِ (الأخوة: ۳۸)* و *صحیح مسلم* ثبت شده است، به شرح زیر آمده است: «أَخْبَرَنِي عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ، أَنَّهُ سَمِعَ رَسُولَ اللَّهِ (ص) يَقُولُ: «أَخْرَجَنَّا الْيَهُودَ، وَالنَّصَارَى مِنْ جَزِيرَةِ الْعَرَبِ حَتَّى لَأَأَدَّعِ إِلَّا مُسْلِمًا» (نیشابوری، ج ۳: ش ۱۷۶۷).

فقه‌های اهل سنت و شیعه امامیه نیز با استناد به آیه ۲۸ سوره توبه، ورود اهل ذمه به بیت‌الله را مطلقاً حرام می‌دانند (طوسی، ج ۵: ۵۴۹). این فتوا نه تنها به جنبه دینی این موضوع اشاره دارد، بلکه بر محدودیت‌های اجتماعی و حقوقی اقلیت‌های مذهبی نیز تأکید می‌کند.

۳.۶ بررسی نقش ارباب در تثبیت اقتدار مسلمانان در شام

یکی از مفاهیمی که در ذهن مجاهد مسلمان ریشه داشت، این باور بود که «هر چه هست از آن خداست»؛ و از آنجا که مسلمانان خود را بندگان هدایت‌شده خداوند می‌دانستند، مالکیت حقیقی جهان را برای خویش قائل بودند. این منطق مالکیت غیرمؤمنان را به چالش می‌کشید و دامنه آن نه تنها اموال منقول، بلکه حتی جان غیرمسلمانان را نیز شامل می‌شد. در این راستا، ابن اعثم گزارشی از مکاتبه‌ای میان سردار رومی و ابوعبیده جراح در جریان جنگ‌های مسلمانان در شام ارائه می‌دهد که به‌خوبی این ذهنیت را نشان می‌دهد. در این مکاتبه، سردار رومی ابوعبیده را از ادامه جنگ بر حذر می‌دارد، اما پاسخ ابوعبیده پاسخی قاطع و حاکی از اقتدار بود:

«آنچه نوشتید که از ولایت ما بیرون شو این سخن، سهو عظیم است. این ولایت، ولایت ماست و ما آن را به زور شمشیر از شما گرفته‌ایم... بلاد، بلاد خدای تعالی است و ما بندگان او؛ از این خیال درگذرید که ما هرگز از این ولایت بیرون نخواهیم شد و به خانه خویش باز نخواهیم گشت». ابن اعثم اشاره می‌کند که پس از دریافت این پیام، ترس و وحشت عمیقی در دل‌های رومیان جای گرفت (ابن اعثم، ۱۳۹۲: ۸۶).

این روایت نشان‌دهنده رویکرد سیاسی-دینی مسلمانان در مواجهه با غیرمسلمانان بود که بر اساس قدرت نظامی و مشروعیت دینی، احساس ارعاب و تسلط را در طرف مقابل تقویت می‌کرد. چنین رفتارهایی بخشی از سازوکار روانی و اجتماعی بود که به تثبیت اقتدار مسلمانان در مناطق فتح‌شده کمک می‌کرد.

۴.۶ تحمیل سلطه: تحلیل رفتار مسلمانان در قبال مسیحیان و اماکن مقدس

بر اساس گزارش مسعودی، ولید بن عبدالملک (حک: ۸۶-۹۶ق) دستور داد تا کلیسایی که تنها صدای ناقوس آن شنیده شده بود، ویران شود و حتی بخشی از این ویرانی را خود او به‌طور مستقیم انجام داد (مسعودی، ۱۳۸۲، ج ۲: ۱۶۹). در دوره فتح طرابلس در سال ۲۲ق. / ۶۴۳م، عمرو بن العاص بومیان یهودی و مسیحی را ملزم کرد که زنان و فرزندان خود را به‌عنوان بخشی از مالیات جزیه به ارتش ارسال کنند. (Pipes, 1981: 142) همچنین، فرمان الحاکم فاطمی در خصوص غارت و ویرانی کلیسای بیعة القمامه در بیت المقدس نمونه‌ای دیگر از تعاملات این‌چنینی است (ناصر خسرو، ۱۳۸۶: ۱۵۵).

این مثال‌ها نشان‌دهنده تعاملات مختلف اسلام با پیروان ادیان دیگر در دوران‌های مختلف هستند. برای درک دقیق‌تر این تعاملات، لازم است که به زمینه‌های تاریخی و فرهنگی این رویدادها و تأثیرات آن‌ها بر روابط بین مسلمانان و دیگر پیروان ادیان توجه بیشتری صورت گیرد.

۵.۶ مواردی از تخریب و خشونت علیه مسیحیان

روایات تاریخی نشان می‌دهد که در برخی دوره‌های حکومت اسلامی، خشونت علیه مسیحیان با هدف اعمال اقتدار یا به‌عنوان ابزاری سیاسی و مذهبی رخ داده است. به‌عنوان نمونه، ولید بن عبدالملک (حک: ۸۶-۹۶ق.) به روایت مسعودی، تنها به دلیل شنیدن صدای ناقوس یک کلیسا، دستور تخریب آن را صادر کرد و حتی بخشی از ویرانی را شخصاً به انجام رساند (مسعودی، ۱۳۸۲، ج ۲: ۱۶۹). در سال ۲۲ق. / ۶۴۳م، هنگامی که عمرو بن العاص طرابلس را فتح کرد، یهودیان و مسیحیان بومی را مجبور ساخت که بخشی از جزیه خود را به‌صورت زنان و فرزندان به‌عنوان برده به ارتش تحویل دهند. (Pipes, 1981: 142)

نمونه دیگری از این خشونت‌ها، فرمان الحاکم بأمرالله، خلیفه فاطمی، مبنی بر غارت و تخریب کلیسای بیعة القمامه در بیت المقدس است که در منابعی همچون سفرنامه ناصر خسرو به آن اشاره شده است (ناصر خسرو، ۱۳۸۶: ۱۵۵).

این نمونه‌ها نشان‌دهنده برخی از اعمال خشونت‌آمیز علیه مسیحیان در تاریخ اسلامی است که اغلب با اهداف سیاسی، نظامی یا مذهبی همراه بوده‌اند و پیامدهایی چون تخریب نهادهای مذهبی و کاهش امنیت اجتماعی مسیحیان را به دنبال داشتند.

۷. نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف بررسی عوامل تاریخی مؤثر بر شکل‌گیری هراس مسیحیان از اسلام نشان داد که روابط مسلمانان و مسیحیان تحت تأثیر مفهومی به نام «هندسه ايمان و قدرت» شکل گرفته است. این مفهوم که بر چهار مؤلفه اصلی استوار بود، نقش مهمی در تعاملات مذهبی، سیاسی و اجتماعی میان این دو جامعه ایفا کرد. نخستین مؤلفه، فقدان امام راستین پس از رحلت پیامبر اسلام بود که به برداشت‌های نادرست از آموزه‌های قرآنی، به‌ویژه جهاد، منجر شد. دومین مؤلفه، دیگری‌سازی از طریق تقسیم جهان به دارالحرب و دارالاسلام بود که زمینه جواز توسعه‌طلبی را فراهم کرد. سومین مؤلفه، تغییر آموزه قرآنی جهاد به ابزاری برای نمایش مسلمانی بود، و در نهایت، انگیزه‌های مادی همچون کسب غنائم، که محرک اصلی بسیاری از فتوحات به شمار می‌رفت.

پیامدهای این ساختار به‌وضوح در روابط میان اسلام و مسیحیت مشاهده می‌شود. فتوحات اسلامی، به‌جای ادامه رویکرد دعوتی پیامبر اسلام، اغلب با دیگری‌سازی و ارباب‌همراه بود. این رویکرد نه تنها جهان‌بینی مسیحیت را به چالش کشید، بلکه اراضی مسیحیان را نیز به حکم قرآن مصادره کرد. چنین اقداماتی، واکنش‌های تلافی‌جویانه‌ای از سوی مسیحیان غربی مانند جنگ‌های صلیبی، بازپس‌گیری اسپانیا و سیسیل را به دنبال داشت. علاوه بر این، قوانین محدودکننده برای اهل ذمه، از جمله الزام به پرداخت جزیه و ممنوعیت دستیابی به مناصب حکومتی، با تغییر کیش اجباری بسیاری از آنان همراه بود.

هرچند در برخی دوره‌ها روابط نسبتاً ایمنی میان مسلمانان و اهل ذمه برقرار بود، این رواداری محدود و مشروط اغلب تحت تأثیر عواملی چون ازدواج با زنان مسیحی، مهارت‌های اقتصادی اهل ذمه یا مصالح سیاسی قرار داشت. با این حال، تعامل مسلمانان با مسیحیان در

چهار محور اصلی تبعیض، طرد، تخویف و خشونت نمود یافت؛ محورهایی که شباهت زیادی با شرایطی دارند که امروزه در مواجهه با مسلمانان در جهان غرب مشاهده می‌شود.

تفکر جهاد علیه سایر ادیان، که از ریشه‌های خاصی نشأت می‌گرفت، بر برداشت‌های نادرست از جهان‌شمولی قرآن و رسالت پیامبر اسلام، باور به نسخ متون مقدس پیش از اسلام و الزام به پذیرش مشروعیت مذهبی و سلطه سیاسی اسلام توسط غیرمسلمانان استوار بود. این باورها، که بدون در نظر گرفتن ملاحظات تاریخی و اجتماعی تفسیر می‌شدند، نه تنها به تقابل با مسیحیت منجر شد، بلکه در سال‌های اخیر نیز به اسلام‌هراسی دامن زده است. پیش‌بینی می‌شود همان‌گونه که مفهوم جهاد در مرزهای بیرونی اسلام منجر به انزجار از مسلمانان شد، مفاهیمی مانند امر به معروف و نهی از منکر نیز می‌توانند در آینده همان کارکرد را در درون جوامع اسلامی ایفا کنند. این موضوع نشان می‌دهد که اسلام‌هراسی ریشه در برداشت‌های نادرست از آموزه‌های دینی دارد که بدون توجه به شرایط زمانی و اجتماعی اجرا می‌شوند.

رفع این معضل، پیش از آنکه به برخوردهای احساسی یا واکنش‌های هیجانی نیاز داشته باشد، محتاج تفکر انتقادی و بازنگری در تفسیرهای نادرست از آموزه‌های دینی است. در نهایت، لازم است این پرسش مطرح شود: چه کسی از طرف اسلام سخن می‌گوید؟

پی‌نوشت‌ها

1. (معادل عربی: رهابُ الإسلام) Islamophobia

۲. ناصری طاهری، عبدالله؛ مبانی و ریشه‌های تاریخی اسلام‌هراسی غرب (۱۳۸۸)

۳. نویسنده کتاب دفاعیه است (Apology of al-kindy) رساله‌ای جدلی در نقد اسلام و رویکرد رسول الله که در مناظره با عبدالله هاشمی نگارش یافته است. این کتاب از سوی ویلیام مویر در سال ۱۸۸۷م. در دانشگاه ادینبرو چاپ شد.

۴. نویسنده سه کتاب مهم: درباب ایمان ارتدکس، درباره بدعت‌ها، و مناظره یک مسلمان و یک مسیحی است. او نماینده تفکر مسیحیت ملکائیه بود که اسلام را بدعتی مسیحی و حضرت رسول را ضد مسیح می‌دانست.

کتاب‌نامه

قرآن کریم.

ابن حجّاج نیشابوری، مسلم، المُسنَدُ الصَّحیحُ المَخْتَصَرُ، الناشر: دار إحياء التراث العربی - بیروت.

هندسة ايمان و قدرت ... (اميرحسين کرمانی و محمدجعفر اشکواری) ۵۳

ابن عساکر، ابوالقاسم علی بن الحسن، تاریخ مدینه دمشق، ج ۲، الناشر: دارالفکر المعاصر، بیروت. ابن عبدالحکم مصری، عبدالله، سیره عمر بن عبد العزیز علی ما رواه الإمام مالک بن أنس وأصحابه، الناشر: عالم الکتب - بیروت، ۱۴۰۴.

ابن قیم جوزیه، محمد بن ابی بکر، احکام اهل الذمه، ج ۳ و ۱، الناشر: رمادی للنشر - الدمام، ۱۴۱۸.
ابن الأخوه القرشی، محمد، معالم القریه فی طلب الحسبه، الناشر: دار الفنون احمد یاقی، اسماعیل، دولت عثمانی از اقتدار تا انحلال، ترجمه رسول جعفریان، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چاپ دوازدهم، قم، ۱۴۰۱.

اعثم کوفی، محمد بن علی، الفتوح، مترجم: غلامرضا طباطبایی مجد، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۹۲.

امامی خوی، محمد تقی، تاریخ امپراطوری عثمانی، انتشارات سمت، چاپ پنجم، تهران، ۱۴۰۰. باسورت، کلیفرد. ادموند، جهاد: تصویر شیعه در دایره المعارف امریکانا، مترجم: محمدرضا غفوریان، زیر نظر محمود تقی زاده داوری، انتشارات نشر بین الملل، ۱۳۸۲.

بلاذری، احمد بن یحیی، فتوح البلدان، ترجمه دکتر محمد توکل، نشر نقره، ۱۳۳۷.
برینز، ویلیام. ام، اسلام پدیداری و تغییر کیش، دایره المعارف نوین جهان اسلام، انتشارات آکسفورد، ج ۱، سر ویراستار: جان اسپوزیتو، ترجمه و تحقیق: حسن طارمی راد و دیگران، تهران، نشر کتاب مرجع، نشر کنگره، ۱۳۹۱.

پیترز، رودلف، جهاد، دایره المعارف نوین جهان اسلام، انتشارات آکسفورد، ج ۲، سر ویراستار: جان اسپوزیتو، ترجمه و تحقیق: حسن طارمی راد و دیگران، تهران، نشر کتاب مرجع، نشر کنگره، ۱۳۸۸.
جی. شاو، استفورد، تاریخ امپراطوری عثمانی و ترکیه جدید، ج ۱، ترجمه محمود رمضان زاده، ناشر: آستان قدس رضوی، چاپ اول، ۱۳۷۰.

رضوی، سید عباس، جهاد، دایره المعارف قرآن کریم، ج ۱۰، مرکز فرهنگ و معارف قرآن، چاپ دوم، قم، ۱۳۹۵.

ویلیام ساترن، ریچارد، چهره اسلام در اروپای قرون وسطی، مترجمان: عبدالله نصری طاهری، فاطمه کیادربند سری، انتشارات کویر، تهران، ۱۳۹۲.

شهرستانی، محمد بن عبدالکریم، الملک و النحل، ترجمه: افضل الدین اصفهانی، چاپخانه تابان، تهران، ۱۳۳۵.
شیخ طوسی، الخلاف، ج ۵، ناشر: مؤسسه النشر الإسلامی.

قاسم بن سلام بغدادی، ابو عبید، کتاب الأموال، المحقق: خلیل محمد هراس، ناشر: دار الفکر، بیروت.

قبادیانی، ناصر خسرو، سفرنامه، به اهتمام محسن خادم، نشر ققنوس، چاپ دوم، ۱۳۸۶.
گدارد، هیو، تاریخ روابط اسلام و مسیحیت، ترجمه منصور معتمدی و زهرا مؤدب، نشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ۱۳۹۸.

۵۴ غرب‌شناسی بنیادی، سال ۱۵، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۳

گیب، همیلتون. ای. آر، *مذهب و سیاست در مسیحیت و اسلام*، مترجم: مهدی قائنی، انتشارات دارالفکر، ۱۳۵۱.

لبنانی مطلق، محمد صادق، «دارالاسلام و دارالحرب»، *دایره المعارف بزرگ اسلامی*، ج ۲۳، تهران، ۱۳۹۸. لوئیس، برنارد، ایمان و قدرت: دین و سیاست در خاورمیانه، مترجم: جعفر محسنی دره بیدی، انتشارات آشیان، چاپ دوم، تهران، ۱۳۹۹.

لوئیس، برنارد، *زبان سیاسی اسلام*، مترجم: غلامرضا بهروز لک، انتشارات دفتر تحقیقات اسلامی، تهران، ۱۳۷۸.

مسعودی، علی بن حسین، *مُروُجُ الدَّهَب*، ج ۲، مترجم: ابوالقاسم پاینده، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۸۲.

محمد بن الحسن طوسی، *التبیین فی تفسیر القرآن*، ج ۷، تحقیق و تصحیح: احمد حبیب قصیر العاملی، انتشارات احیاء تراث العربی.

موننگومری وات، ویلیام، *تاریخ اسپانیای اسلامی*، ترجمه محمدعلی طالقانی، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۹.

ناصری طاهری، عبدالله، *مقدمه‌ای بر تاریخ مغرب اسلامی*، ناشر پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ۱۳۹۵. نوبختی، حسن بن موسی، *فِرْقُ الشَّیْعَه*، ترجمه: محمدجواد مشکور، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۹۶.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی